

جلوه‌های قرآنی و معنوی در شعر حسان بن ثابت انصاری و تزئینات معماری قرون اولیه اسلامی

فاطمه حسینی^۱، سیدابراهیم دیباجی^{۲*}، فیروز حریرچی^۳

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، f_hosseini91@yahoo.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) استاد، دانشکده ادبیات و انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، dibajy@ut.ac.ir

^۳ استاد، زبان و ادبیات عربی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، f-harirchi@srbiau.ac.ir

چکیده

با ظهور دین مبین اسلام، آیات قرآن کریم و احادیث نبوی (ص) به‌عنوان دو زیرمتن معتبر، منبع الهام بسیاری از شعرای مسلمان دوره صدر اسلام و ادوار بعدی به‌شمار آمده است؛ از میان انبوه شعرای عرب صدر اسلام حسان بن ثابت انصاری که از شاعران نامدار آن دوره بوده و لقب شاعرالتبی به خود گرفته است. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی و بر بنیاد روش کتابخانه‌ای و با هدف بررسی تأثیر آیات قرآنی و احادیث نبوی بر ذهن و زبان این شاعر انجام می‌گیرد. زبان و به‌ویژه شعر عرب پیش از اسلام اغلب به منظور القای مقاصد محسوس و محدود متعلق به زندگی روزمره و رویدادها و سرگذشت‌های قبیلگی قبایل عرب به‌کار گرفته می‌شد؛ نتایج حاکی است: ظهور اسلام، نزول قرآن و بیان احادیث موجب شد که زبان قریش در میان تمام قبایل عرب و حتی غیر عرب انتشار یافته و حوزه مفهوم واژگان گسترش پیدا کرده و سطح مفاهیم از محسوسات به معقولات و از معاش به معاد ارتقا یابد. همچنین ذهن و زبان شعرا و ادبا با تأسی از آیات و احادیث به سرحد کمال فصاحت و بلاغت سوق داده شد و مضامین عالی الهی، انسانی و فلسفی به‌وجود آمد. تا جایی که شعر از توصیف صرف به سوی تاریخ مکتوب گام نهاد و شعر به نوعی وسیله ثبت و بیان وقایع، تبلیغ آیین دینی، تحولات اجتماعی انسان و اسلامی گردید. چنانکه شعر حسان یکی از نمادهای تبیین تاریخ صدر اسلام و مبلغ باورهای اسلامی گردید. به تبع رواج فرهنگ قرآنی، در معماری اسلامی و تزئینات معماری اسلامی در قرون اولیه هجری، آیات قرآنی و احادیث نبوی از جایگاه والایی برخوردار بود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تأثیر آیات قرآنی و احادیث نبوی بر ذهن و اشعار حسان بن ثابت انصاری.
۲. بررسی تأثیر آیات قرآنی بر تزئینات معماری در قرون اولیه اسلامی.

سؤالات پژوهش:

۱. آیات قرآنی و احادیث نبوی بر ذهن و اشعار حسان بن ثابت انصاری چه تأثیراتی داشته است؟
۲. تأثیر آیات قرآنی بر تزئینات معماری در قرون اولیه اسلامی چگونه بود؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۲

دوره ۲۰

صفحه ۲۱۳ الی ۲۲۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۱۲

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۷/۲۰

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

ایات قرآن،
احادیث نبوی،
شعر،
حسان بن ثابت انصاری.

ارجاع به این مقاله

حسینی، فاطمه، دیباجی، سید ابراهیم، & حریرچی، فیروز. (۱۴۰۲). جلوه های قرآنی و معنوی در شعر حسان بن ثابت انصاری و تزئینات معماری قرون اولیه اسلامی. مطالعات هنر اسلامی، ۲۰(۵۲)، ۲۱۳-۲۲۶.

dorl.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/

dx.doi.org/10.22034/IAS
.۲۰۲۲.۳۶۸۳۵۶.۲۰۸۹

مقدمه

بی‌تردید نزول کلام وحی و احادیث نبوی تأثیر شگرفی در هنر، اندیشه ادبی و فلسفه کلامی گویندگان و سرایندگان ادوار مختلف به‌ویژه دوره صدر اسلام نهاده است. شعرا، خطبا و سخنوران دوره‌های مختلف اسلامی با تاسی از آیات قرآن و احادیث نبوی که به‌نوعی اندیشه و فلسفه فکری آنان را بارور می‌ساخت، بر غنا و ظرافت لفظی و معنوی کلام خود افزوده و با بهره‌گیری از مفاهیم و نکات بلند و استوار مکتب وحی آثار فکری‌شان را به اوج کمال رسانده‌اند (نک: ضیف، ۱۹۶۳: ۳۰ / ۲ - ۳۴؛ فاخوری، ۱۳۸۸: ۱۶۳ - ۱۶۵). بنابراین در این نوشتار به بررسی تأثیر آیات قرآنی و احادیث نبوی بر اندیشه و شعر یکی از نامداران شعر صدر اسلام یعنی حسان بن ثابت انصاری می‌پردازیم تا معلوم گردد که کلام وحی و احادیث نبوی چه تا میزان در کمال فکری و غنای شعری وی اثر نهاده است؟ و این شاعر فحل عرب با همه فصاحت و بلاغتی که در سخن‌سرایی داشته، چه بهره‌های فکری و بیانی از این دو سرچشمه زلال و جوشان برده است؟

حسان بن ثابت بن مُنذر (وفات حدود ۵۴ هـ / ۶۷۲م) در یثرب به دنیا آمد، اسلام را درک کرد و آنگاه که پیامبر و یارانش به یثرب آمدند، آن هنگام شصت‌ساله بود که مسلمان شد. کنیه مشهور حسان «أَبُو الْوَلِيدِ» است. او را ابوالمضرب، ابوالحسام، ابوعبدالرحمن و ابن فریعه نیز گفته‌اند. حسان چندان به مدح اسلام و مسلمین و هجو دشمنان پیامبر و دین خدا پرداخت که «شاعر انبی» لقب یافت. وی از بزرگ‌ترین شاعران عرب قبل از ظهور اسلام و در آغاز دوره اسلامی است و او را جزو صحابه رسول الله (ص) به‌شمار آورده‌اند. حسان اشعار برجسته‌ای در دفاع از پیامبر (ص) و هجو دشمنان اسلام دارد؛ و او را برترین شاعر در میان شهرنشینان عرب دانسته‌اند. اشاره به حوادث تاریخی، دفاع از پیامبر (ص)، استفاده از صنایع بدیع و حجم زیاد اشعار، از وجوه اهمیت اشعار اوست (ضیف، ۱۹۶۳: ۷۷ / ۲؛ فاخوری، ۱۳۸۸: ۱۷۷). گفتنی است حسان بیان توانمندی داشت و مورد احترام و مایه آرامش پیامبر اسلام (ص) بود و آن حضرت او را تأیید می‌کرده و می‌فرمود: «حسان از عنایت فرشته وحی برخوردار است» (الجمعی، ۱۹۵۲: ۱۸۱؛ الدینوری، ۱۹۶۶: ۳۰۵ / ۱).

هنر اسلامی به‌خصوص معماری اسلامی از آغاز تاکنون تحت‌تأثیر آموزه‌های دینی قرار داشته است. بررسی این تأثیر در قرون اولیه هجری باتوجه‌به فاصله زمانی اندک از آغاز دوره اسلامی و رواج فرهنگ اسلامی حائز اهمیت است.

درباره برخورداری فکری و ادبی حسان از قرآن و حدیث نبوی و مضاین قرآنی در تزئینات معماری در قرون اولیه تاکنون پژوهشی انجام نگرفته است و آنچه که در ادامه ملاحظه خواهیم کرد، صرفاً به ارتباط لفظی و معنایی شعر حسان با آیات قرآنی است و ذکری از تأثیر احادیث بر شعر حسان نیامده است. از تحقیقات معدودی که در این زمینه صورت گرفته می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: یوسف حسین بکار، (۱۳۵۱ش) در مقاله‌ای با عنوان «اثر القرآن فی شعر حسان بن ثابت»، حجت رسولی و ... (۱۳۹۱ش) در مقاله‌ای با عنوان «تناسل قرآنی در شعر حسان بن ثابت انصاری»؛ سعید مجید (۱۳۹۳ش) در مقاله‌ای با عنوان «تجلی قرآن در شعر حسان» به بررسی بینامتنیت قرآنی در شعر

حسان بن ثابت انصاری؛ محمود صبوری و ... (۱۳۹۸ش) در مقاله «تأثیر قرآن بر اشعار حسان بن ثابت» به تأثیر آیات قرآن در اشعار حسان بن ثابت پرداخته‌اند. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است.

۱. مفهوم تأثرات ادبی

در فرهنگ‌های معروف معنای «تأثر» به صورت‌های مختلف آمده است؛ ولی منظور ما در این نوشتار معنای لغوی و مفاهیم محدود آن نیست؛ بلکه مقصود این است که احساس و اندیشه شاعر یا نویسنده‌ای چگونه از متن یا متونی اثر و نشان پذیرفته است؟ باید دانست که «تأثر» به معنای اعم آن در ظاهر شعر و متن خلاصه نمی‌شود، بلکه مضامینی در آثار و متون می‌توان یافت که همان معنی با اندک تغییر یا بدون تغییر در شعر یا متنی متقدم نیز آمده است (ر.ک: سبحانی، ۱۳۶۸: ۹ - ۱۰). نقادان نکته‌سنج مغرب‌زمین پس از بحث‌های دقیق و مطالعات عمیق امروزه به این نتیجه رسیده‌اند که «هیچ اثری منحصراً از قلم و فکر شاعر و ادیب تراوش نمی‌کند و ابداع و ایجاد مطلق و بی‌سابقه اگر به کلی نایاب نباشد، قطعاً کمیاب است» (همان: ۱۳، به نقل از نقد ادبی زرین کوب). از دیدگاه اهل ادب، تأثیر و تأثرات شعرا و نویسندگان عموماً در دو بُعد صورت می‌پذیرد: (۱) بُعد صوری یا لفظی اثر. (۲) بُعد معنایی یا فکری آن. با این توضیح که در کتاب‌های ادبی آنگاه که شاعر یا نویسنده در خلق آثار خویش و زیبایی کلامش از ظاهر و صورت کلام دیگران بهره برده، تأثر لفظی یا صوری گفته؛ و هرگاه که برای غنابخشیدن به مفاهیم شعری و ادبی‌اش از مضمون و محتوای کلام دیگران استفاده کرده باشد، تأثر معنایی یا معنوی نام نهاده‌اند.

۲. تحلیل تأثرات حسان از آیات قرآنی و احادیث نبوی

همانگونه که پیش‌تر گفته شد، حسان بن ثابت از بزرگ‌ترین شاعران عرب قبل از ظهور اسلام و در آغاز دوره اسلامی است و او را جزو صحابه رسول الله (ص) به شمار آورده‌اند؛ و اشعار برجسته‌ای در دفاع از پیامبر (ص) و هجو دشمنان اسلام دارد. بنابراین، این شاعر پرآوازه که به لقب «شاعر النبوی» نیز مشرف گردیده، بی‌گمان ذهن و زبان او لبریز از الفاظ و مفاهیم قرآن و حدیث است و در مضمون‌پردازی‌های اشعارش قطعاً از قرآن و حدیث بهره‌ها جسته است. بنابراین، ابیاتی را از دیوان او برگزیده و تحلیل می‌کنیم که به مناسبت‌ها و رویکردهای مختلف سروده است.

حسان در توصیف فتح مکه که در سال هشتم هجری به فرماندهی رسول اکرم (ص) و توسط سپاه اسلام اتفاق افتاد، قصیده‌گرایی را سروده است. گفته شده که به هنگام فتح مکه وقتی رسول خدا (ص) داخل مکه شد، خالد بن ولید را مأمور فرمود تا با کسانی از دشمنان که در پایین مکه هستند، نبرد کند؛ خالد برفت و آن‌ها فرار کردند و عده‌ای اسلحه به زمین گذاشتند؛ سپس قبایل اعراب دسته‌دسته و فوج‌فوج تسلیم گشته، داخل دین اسلام می‌گردیدند و خداوند سوره مبارکه «نصر» را توسط فرشته وحی بر قلب مبارک رسول مکرم اسلام نازل فرمود و آیات آن سوره بر زبان نبی مکرم جاری گشت.

فَإِمَّا تُعْرِضُوا عَنَّا اعْتَمَرْنَا وَ كَانَ الْفَتْحُ وَ انْكَشَفَ الْغَطَاءُ
وَ إِلَّا فَاصْبِرُوا لِحِجَابِ يَوْمٍ تُعِزُّ اللَّهُ فِيهِ مَنْ يَشَاءُ
وَ جِبْرِيلُ رَسُولُ اللَّهِ فِيْنَا وَ رُوحُ الْقُدْسِ لَيْسَ لَهُ كِفَاءُ
وَ قَالَ اللَّهُ قَدْ أَرْسَلْتُ عَبْدًا يَقُولُ الْحَقَّ وَ إِنْ نَفَعَ الْبَلَاءُ
وَ قَالَ اللَّهُ قَدْ سَيَّرْتُ جُنْدًا هُمْ الْأَنْصَارُ عَرَضَتْهَا اللَّقَاءُ
هَجَوْتُ مُحَمَّدًا فَأَجِبْتُ عَنْهُ وَ عِنْدَ اللَّهِ فِي ذَاكَ الْجَزَاءُ
فَإِنَّ أَبِي وَ وَالِدَهُ وَ عَرِضِي لِعَرِضِ مُحَمَّدٍ مِنْكُمْ وَقَاءُ
وَ أَحْسَنَ مِنْكَ لَمْ تَرَ قَطُّ عَيْنِي وَ أَجْمَلَ مِنْكَ لَمْ تَلِدِ النَّسَاءُ
خَلَقْتَ مُبْرَأً مِنْ كُلِّ عَيْبٍ كَأَنَّكَ قَدْ خُلِقْتَ كَمَا تَشَاءُ

(حسان، ۱۴۲۷: ۱۵ - ۱۷)

فَإِمَّا تُعْرِضُوا عَنَّا اعْتَمَرْنَا وَ كَانَ الْفَتْحُ وَ انْكَشَفَ الْغَطَاءُ

مفهوم بیت: اگر بر سر راه ما قرار نگیرید و راه را بر ما و اسبان ما باز گذارید، قصد زیارت خانه خدا را خواهیم داشت. فتح مکه پایان یافت و پرده برداشته شد. (آنچه که خداوند به پیامبر وعده داده بود، تحقق یافت).

حسان در مصراع دوم در کاربست عبارت «كَانَ الْفَتْحُ» به طرز معنایی از مضمون آیاتی از سوره مبارکه «النصر» متأثر است که فرموده: ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَ الْفَتْحُ/ وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا ...﴾. (قرآن، نصر، ۱ - ۲).

وَ إِلَّا فَاصْبِرُوا لِحِجَابِ يَوْمٍ تُعِزُّ اللَّهُ فِيهِ مَنْ يَشَاءُ

مفهوم بیت: و گرنه خود را برای نبردی مهیا کنید که خداوند عزت و بزرگی می‌بخشد آن کس را که بخواهد. (که خداوند در آن نبرد پیروزی ما را مقدر کرده است).

او همچنین در این بیت از مضمون آیه‌ای از سوره مبارکه سبأ بهره گرفته که می‌فرماید: ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَ إِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾. (قرآن، سبأ، ۲۴). نیز در مصراع دوم در عبارت «تُعِزُّ اللَّهُ فِيهِ مَنْ يَشَاءُ» از مضمون آیه‌ای از سوره مبارکه آل عمران استفاده کرده که می‌فرماید: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَ تُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ ...﴾. (همان، آل عمران، ۲۶).

وَ جِبْرِيلُ رَسُولُ اللَّهِ فِيْنَا وَ رُوحُ الْقُدْسِ لَيْسَ لَهُ كِفَاءُ

مفهوم بیت: و جبریل امین خدا با ما و در میان ماست و خداوند به وسیله روح القدس که در طهارت و پاکی همتایی ندارد، ما را مؤید ساخته است.

وی در مصراع نخست اشاره به مضمون حدیثی از پیامبر اسلام (ص) دارد که فرموده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ قَدْ نَفَثَ فِي رَوْعِي رُوحُ الْقُدْسِ...» (کلینی، ۱۳۸۷: ۸۰/۵؛ ابن سلامه، ۱۳۶۱: ۳۷۴/۱). قَالَتْ عَائِشَةُ: فَسَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ لِحَسَّانَ: «إِنَّ رُوحَ الْقُدْسِ لَا يَزَالُ يُؤَيِّدُكَ مَا نَفَحْتَ عَنِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ». وَ قَالَتْ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «هَجَاهُمْ حَسَّانُ فَشَفَى وَاشْتَفَى». (مسلم، ۱۳۷۴، کتاب فضائل الصحابه، باب فضائل حسان بن ثابت، جزء ۴، ۱۹۳۶، رقم ۲۴۹۰).

وَ قَالَ اللَّهُ قَدْ أُرْسِلْتُ عَبْدًا يَقُولُ الْحَقَّ وَ إِنْ نَفَعَ الْبَلَاءُ

مفهوم بیت: خداوند فرمود: بنده‌ای (محمد) را فرستادم که حق را بر زبان می‌راند (وجودش یاریگر حق در برابر باطل است) همانا که در آمودن نیکی و بدی منفعتی است.

خداوند در آیه زیر خطاب به نبی اکرم (ص) می‌فرماید: ﴿وَ قُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ...﴾ (قرآن، کهف، ۲۹) و در حدیثی از پیامبر اسلام آمده است که: «قُولُوا الْحَقَّ وَ لَوْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَوْ الْوَالِدِينَ وَ الْأَقْرَبِينَ». (مجلسی، ۱۳۶۳: ۴۱۴/۳۰).

وَ قَالَ اللَّهُ قَدْ سَيَّرْتُ جُنْدًا هُمُ الْأَنْصَارُ عَرَضَتْهَا اللَّقَاءُ

مفهوم بیت: و خداوند فرموده است یاری از آن مبارزانی است که آنان انصار (یاران پیامبر) هستند همان‌هایی همت و عادتشان نبرد و کارزار با دلیران است.

حسان در این بیت از آیات شریفه زیر مضمون برگرفته و انصار را به لشکر الهی تشبیه کرده است. ﴿ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾. (قرآن، توبه، ۲۶) و ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾. (همان، احزاب، ۹).

هَجَوْتُ مُحَمَّدًا فَأَجَبْتُ عَنْهُ وَ عِنْدَ اللَّهِ فِي ذَاكَ الْجَزَاءُ

مفهوم بیت: ای ابوسفیان! تو محمد (ص) را ناسزا گفتی و من نیز از جانب او تو را به ناسزا پاسخ دادم و این کار من در نزد خداوند پاداشی است.

روایت است که وقتی پیامبر (ص) این شعر حسان را شنیدند، فرمودند: «جَزَاءُكَ عَلَى اللَّهِ الْجَنَّةُ يَا حَسَّانُ». (علم‌الهدی، ۱۳۹۷: ۳/مجلس آخر ۴۸).

فَإِنَّ أَبِي وَ وَالِدَهُ وَ عَرِضِي لِعَرِضِ مُحَمَّدٍ مِنْكُمْ وَقَاءُ

مفهوم بیت: همانا پدرم و اجدادم و آبرو و حیثیت خودم را (تمام هستیم را) در مقابل شما مانع خدشه‌دار شدن شرافت و آبروی محمد قرار می‌دهم.

روایت است که وقتی حسان در قرائت این شعر به این بیت رسید، رسول الله (ص) فرمود: «وَقَاكَ اللَّهُ يَا حَسَّانُ حَرَّ النَّارِ». (همان، ۳/ مجلس آخر ۴۸).

وَأَحْسَنَ مِنْكَ لَمْ تَرَ قَطُّ عَيْنِي وَ أَجْمَلَ مِنْكَ لَمْ تَلِدِ النَّسَاءُ
خُلِقْتَ مُبْرَأً مِنْ كُلِّ عَيْبٍ كَأَنَّكَ قَدْ خُلِقْتَ كَمَا تَشَاءُ

مفهوم ابیات: و نیکوتر از تو هرگز چشمم ندید و زیباتر از تو زنان نزیاید. از هر عیبی به دور آفریده شدی؛ گویی که چنان که می‌خواهی، آفریده شده‌ای

حسان در سرودن این ابیات نظری داشته است بر حدیثی از پیامبر اسلام اشاره دارد که خدیجه از رسول الله پرسیده: «أَنْتَ أَحْسَنُ وَجْهًا أَمْ يُوسُفُ الصِّدِّيقُ؟» که آن حضرت فرمود: «كَانَ أَخِي يُوسُفُ أَصْبَحُ مِنِّي وَ لَكِنِّي أَمْلَحُ مِنْهُ». (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۶/ ۴۰۸؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱/ ۲۱۸).

أُمًّا بَعَزَوْهُمْ الرَّسُولَ، وَ أَلْبُوا أَهْلَ الْقَرْيِ وَ بَوَادِي الْأَعْرَابِ
بِهُبُوبٍ مُعْصِفَةٍ تُفَرِّقُ جَمْعَهُمْ وَ جُنُودِ رَبِّكَ سَيِّدِ الْأَرْبَابِ
مُسْتَشْعِرٍ لِلْكَفْرِ دُونَ ثِيَابِهِ وَ الْكُفْرِ لَيْسَ بِطَاهِرِ الْأَتْوَابِ
عَلِقَ الشَّقَاءُ بِقَلْبِهِ، فَأَرَانَهُ فِي الْكُفْرِ آخِرَ هَذِهِ الْأَحْقَابِ

(حسان: ۱۴۲۷: ۱۸ - ۱۹)

أُمًّا بَعَزَوْهُمْ الرَّسُولَ، وَ أَلْبُوا أَهْلَ الْقَرْيِ وَ بَوَادِي الْأَعْرَابِ
بِهُبُوبٍ مُعْصِفَةٍ تُفَرِّقُ جَمْعَهُمْ وَ جُنُودِ رَبِّكَ سَيِّدِ الْأَرْبَابِ

مفهوم ابیات: قصد نبرد با رسول [خدا] را کردند و اعراب اهل شهر و بیابان را گرداگرد آوردند؛ [اما] جمع آنان به وسیله بادهای طوفان‌زا لشکریان پروردگارت (فرشتگان) پراکنده شد.

حسان در این بیت با استفاده از مضمون آیه شریفه می‌گوید: به‌راستی آن احزاب (گروه غطفان و گروه قریش) در نبرد خندق از هم پراکنده شدند؛ خداوند جمع آنان را با طوفان و جنود خود (فرشتگان) از هم پراکند. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾. (قرآن، احزاب، ۹). ای کسانی که ایمان آورده‌اید! نعمت خدا را بر خود به یاد آورید، آنگاه که (دشمنان شما در قالب) لشکریانی به سراغتان آمدند، ولی ما (برای دفاع از شما) تندبادی (سخت) و لشکریانی که آن‌ها را نمی‌دیدید بر آنان فرستادیم، (و بدین وسیله دشمنان را قلع و قمع کردیم)، و خداوند به آنچه انجام می‌دهید بیناست.

مُسْتَشْعِرٍ لِلْكَفْرِ دُونَ ثِيَابِهِ وَ الْكُفْرِ لَيْسَ بِطَاهِرِ الْأَتْوَابِ

بیت اشاره دارد بر حدیث نبوی که در موضوع سقیفه بنی ساعده خطاب به انصار فرمودند: «أنتُم الشَّعَارُ وَ النَّاسُ الدَّثَارُ» (شرح نهج البلاغه: ۲/ حدیث سقیفه) یعنی شما خاصه‌اید و مردم عامه‌اند.

عَلِقَ الشَّقَاءُ بِقَلْبِهِ، فَأَرَانَهُ فِي الْكُفْرِ آخِرَ هَذِهِ الْأَحْقَابِ

﴿كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ/ كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ/ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ/ ثُمَّ يُقَالُ هَذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾. (قرآن، مطففین، ۱۴ - ۱۷). چنین نیست، بلکه آنچه کسب می‌کردند بر دل‌هایشان زنگار نهاده است. آنان در آن روز از (الطاف) پروردگارشان محجوب و محروم‌اند و آنگاه آنان به دوزخ وارد خواهند شد. سپس (به آنان) گفته خواهد شد: این همان چیزی است که آن را دروغ می‌پنداشتید.

إِذَا لَأَبُوا جَمِيعًا أَوْ لَكَانَ لَهُمْ أُسْرَى مِنَ الْقَوْمِ أَوْ قَتَلَى وَ أَسْلَابُ

در حدیث نبوی آمده است که: «مَنْ قَتَلَ قَتِيلًا فَلَهُ سَلْبُهُ» (ابن شهر آشوب، ۲/ ۱۱۷؛ ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳: ۱/ ۴۰۳).

قَدْ تَعَفَى بَعْدَنَا عَازِبٌ مَا بِهِ بَادٍ وَ لَا قَارِبٌ

(حسن، ۱۴۲۷: ۲۹)

قال رَسُولُ اللَّهِ (ص): «لَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ». (کلینی، ۱۳۸۷: ۵/ ۱۶۸).

وَ فَجَعْنَا فَيَرُوزُ لَا دَرَّ دَرَّهُ بِأَبْيَضَ يَتَلَوُا الْمُحْكَمَاتِ الْمُنِيبِ

قال الله تعالى: ﴿كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ﴾. (قرآن، هود، ۱). [قرآن] کتابی است که آیات آن استوار گشته، آنگاه از جانب حکیمی آگاه، شرح و تفصیل داده شده است.

أَعْرُ عَلَيْهِ لِلنَّبِوَةِ خَاتَمٌ مِنْ اللَّهِ مَشْهُودٌ يَلُوحُ وَ يُشْهَدُ
وَ ضَمَّ الْإِلَهَ إِسْمَ النَّبِيِّ إِلَى إِسْمِهِ إِذَا قَالَ فِي الْخَمْسِ الْمُؤَذَّنُ أَشْهَدُ
وَ شَقَّ لَهُ مِنْ إِسْمِهِ لِيَجْلَهُ فِدْوَالْعَرْشِ مَحْمُودٌ وَ هَذَا مُحَمَّدٌ
نَبِيٌّ أَنَا بَعْدَ يَأْسِي وَ فَتْرَهُ مِنْ الرُّسُلِ وَ الْأَوْثَانِ فِي الْأَرْضِ تُعْبَدُ
فَأَمْسَى سِرَاجًا مُسْتَنِيرًا وَ هَادِيًا يَلُوحُ كَمَا لَاحَ الصَّقِيلُ الْمُهَنْدُ
وَ أَنْذَرْنَا نَارًا وَ بَشَّرَ جَنَّةً وَ عَلَّمَنَا الْإِسْلَامَ فَأَلَّهُ نَحْمَدُ
تَعَالَيْتَ رَبَّ النَّاسِ عَنْ قَوْلٍ مَنْ دَعَا سِوَاكَ إِلَهًا أَنْتَ أَعْلَى وَ أَمْجَدُ
لَكَ الْخَلْقُ وَ النِّعْمَاءُ وَالْأَمْرُ كُلُّهُ فَإِيَّاكَ نَسْتَهْدِي وَ إِيَّاكَ نَعْبُدُ

(حسن، ۱۴۲۷: ۵۴ - ۵۵)

ابیات فوق از قصیده غرّای او در «مدح رسول (ص)» است.

أَغْرُّ عَلَيْهِ لِلنَّبُوَّةِ خَاتَمٌ مِنْ اللَّهِ مَشْهُودٌ يَلُوحُ وَ يَشْهَدُ

مفهوم بیت: سفیدروی و نورانی وجودی که از جانب خداوند، نشانه‌ای از نبوت بر اوست (اشاره به مهر نبوت در کتف مبارک پیامبر) آن مهری که مشاهده گردید و آشکار شد و بر آن شهادت و گواهی داده شد. (اشاره به رؤیت خال نبوت توسط برخی صحابه و اظهار شهادت آنان).

از آنجایی که وجود مبارک رسول اکرم (ص) پایان‌بخش پیامبران الهی است لذا واژه «خاتم» در مصراع نخست علاوه بر خال نبوت بر کتف آن حضرت، به فلسفه ختم نبوت توسط آن پیامبر نیز اشاره تواند داشت. ﴿وَمَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ ...﴾ (قرآن، احزاب، ۴۰).

وَ ضَمَّ إِلَهُهُ إِسْمَ النَّبِيِّ إِلَى إِسْمِهِ إِذَا قَالَ فِي الْخَمْسِ الْمُؤَدَّنِ أَشْهَدُ

مفهوم بیت: و خداوند، نام پیامبر را بر نام خود افزود (پیوست) آنگاه که مؤذن به هنگام پنج وقت نماز، «أشهد» (اذان) را گفت.

علاوه بر اذان که نام مبارک رسول الله پس از نام خداوند تعالی آمده، در آیات فراوان از قرآن کریم، نام رسول اکرم (ص) در کنار نام خداوند تعالی آمده است که برخی از آن آیات عبارت‌اند از: ﴿مَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ...﴾ (همان، نساء، ۴). ﴿مَنْ يَعِصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ...﴾ (همان، احزاب، ۳۳). ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ...﴾ (همان، مائده، ۵). ﴿مَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ...﴾ (همان، مائده، ۵). ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ...﴾ (همان، انفال، ۸). ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ...﴾ (همان، احزاب، ۵۷). ﴿اللَّهُ وَ رَسُولُهُ أَحَقُّ أَنْ يُرْضَوْهُ...﴾ (همان، توبه، ۹). ﴿آمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ...﴾ (همان، حدید، ۵۷).

وَ شَقَّ لَهُ مِنْ إِسْمِهِ لِيُجَلَّهُ فَدُّوا الْعَرْشِ مُحَمَّدٌ وَ هَذَا مُحَمَّدٌ

مفهوم بیت: و خداوند نام پیامبر را از نام خویش برگرفت تا او را عظمت و بزرگی بخشد، چراکه نام صاحب عرش (خداوند) محمود است و نام این (پیامبر) محمد.

واژه «محمود» به‌صراحت در آیات قرآن نیامده ولی «حمید» فعیل در معنای مفعول «محمود» چندین بار در قرآن ذکر شده است و همگی درباره ذات باری تعالی است: ﴿أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ...﴾ (قرآن، بقره، ۲۶۷). ﴿إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ...﴾ (همان، هود، ۷۳). ﴿هُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ...﴾ (همان، شوری، ۲۸). ﴿بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ...﴾ (همان، البروج، ۸) و نام مبارک پیامبر اکرم نیز در آیات زیر به‌صراحت بیان شده است: ﴿وَ مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ...﴾ (همان، آل عمران، ۱۴۴). ﴿وَ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَ لَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ...﴾ (همان، احزاب، ۴۰). ﴿وَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ...﴾ (همان، محمد، ۲). ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رَحِمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ (همان، فتح، ۲۹). حتی به «احمد» نیز که یکی از نام‌های آن پیامبر بزرگوار است در آیه‌ای از قول حضرت عیسی (ع) اشارت رفته است؛ چنان که می‌فرماید: ﴿وَ إِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ...﴾ (همان، صف، ۶).

نَبِيٌّ أَتَانَا بَعْدَ يَأْسٍ وَ فِتْرَةٍ مِّنَ الرَّسُلِ وَ الْأَوْثَانِ فِي الْأَرْضِ تُعْبَدُ

مفهوم بیت: پیامبری که پس از [چیرگی] نومیدی و فاصله افتادن میان ظهور پیامبران الهی، آمد؛ درحالی که بتها بر روی زمین پرستیده می‌شد.

اشاره‌ای دارد به آیه شریفه‌ای از سوره مبارکه حجّ که می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ وَ مَنْ يُعَظَّمْ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَ أَحَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ ...﴾ (قرآن، حجّ، ۳۰).

فَأُمْسَى سِرَاجًا مُسْتَنِيرًا وَ هَادِيًا يُلُوحُ كَمَا لَاحَ الصَّقِيلُ الْمُهَنْدُ

مفهوم بیت: در شب تیره همچون چراغی نورانی پرتوافشان و هدایتگر است و همچون شمشیر هندی شفاف و زدوده است. بیت اشاره دارد به: ﴿دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَ سِرَاجًا مُنِيرًا ...﴾ (همان، احزاب، ۴۶).

وَ أَنْذَرْنَا نَارًا وَ بَشَّرَ جَنَّةً وَ عَلَّمَنَا الْإِسْلَامَ فَأَلَّهُ نَحْمَدُ

مفهوم بیت: پیامبر، ما را از آتش دوزخ برحذر داشت و بهشت را به ما بشارت داد و شریعت اسلام (خداپرستی) را به ما آموخت؛ ما نیز بدین جهت خدای را سپاس می‌گزاریم.

ملهم از آیات زیر است: ﴿إِنَّا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ...﴾ (همان، أعراف، ۱۸۸). ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ ...﴾ (همان، هود، ۲). ﴿وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا ...﴾ (همان، إسرائ، ۱۰۵). ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مَبَشِّرًا وَ نَذِيرًا ...﴾ (همان، احزاب، ۴۵).

تَعَالَيْتَ رَبُّ النَّاسِ عَن قَوْلٍ مَّن دَعَا سِوَاكَ إِلَهًا أَنْتَ أَعْلَى وَ أَمَجَدُ

مفهوم بیت: ای خدای مردمان، تو از سخن کسی که به جای تو غیر تو را به عنوان الله می‌پرستد، برتر و والاتر و ستوده‌تری.

بیت الهام گرفته از این آیات است: ﴿سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ...﴾ (همان، أنعام، ۱۰۰). ﴿سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ...﴾ (یونس/۱۸). ﴿أَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ...﴾ (همان، نمل، ۶۳).

لَكَ الْخَلْقُ وَ النَّعْمَاءُ وَ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَإِيَّاكَ نَسْتَهْدِي وَ إِيَّاكَ نَعْبُدُ

مفهوم بیت: آفرینش مخلوقات و همه نعمت‌ها و تمام امور عالم از آن توست؛ پس فقط از تو راهبری می‌جوییم و تنها تو را می‌پرستیم.

بیت به این آیات اشاره دارد: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ...﴾ (همان، أعراف، ۵۴). ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ ...﴾ (همان، فاطر، ۳). ﴿قُلْ إِنْ الْأَمْرُ كُلُّهُ لِلَّهِ ...﴾ (آل عمران/۱۵۴). ﴿وَ لِلَّهِ

غیب السموات و الأرض و إليه يرجع الأمر كله ... ﴿ (هود/۱۲۳). ﴿ الله الأمر جميعاً ... ﴾ (رعد/۳۱). ﴿ الله الأمر من قبل و من بعد ... ﴾ (روم/۴). ﴿ إياك نعبد و إياك نستعين. إهدنا الصراط المستقيم ﴾. (حمد/۵).

أَعْنِي الرَّسُولَ فَإِنَّ اللَّهَ فَضَّلَهُ عَلَى الْبَرِيَّةِ بِالتَّقْوَى وَ بِالْجُودِ

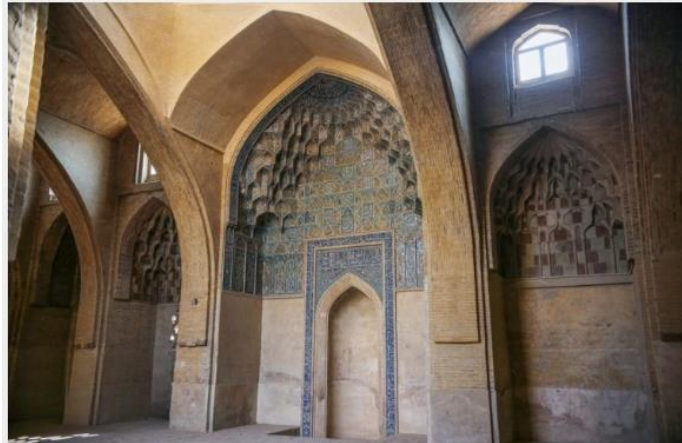
(حسان، ۱۴۲۷، ۵۵)

مفهوم بیت: مرادم رسول خداست که همانا خداوند او را به سبب پرهیزگاری و بخششش بر مردمان فضل و برتری بخشید.

۳. آیات قرآنی در تزئینات معماری قرون اولیه اسلامی

مسجد به‌عنوان یک مکان عبادی-سیاسی، موضوعی است که قرآن با نگرشی کامل و دیدگاهی جامع بدان آن پرداخته است. نوع عبارت، تأکید و میزان پرداختن به هر موضوعی، بیانگر اهمیت و جایگاه آن در قرآن کریم است. یکی از مهم‌ترین ویژگی در مساجد هم گونه‌های معماری مذهبی بوده است. به‌گونه‌ای که بخش مهمی از آثار ماندگار معماری جهان را فضاهای آرامگاهی و عبادتگاهی تشکیل می‌دهد. معماری مساجد به‌عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام، مهم‌ترین نمود معماری اسلامی محسوب می‌شود که در پهنه گسترده جغرافیای سرزمین‌های اسلامی از تنوع و گونه‌گونی خاصی از نظر نحوه طراحی و چگونگی برخورد با اقلیم خاص آن مناطق برخوردار است. نمونه‌ها و گونه‌های متنوعی از مساجد با کتیبه‌های قرآنی متنوع در دوره‌های مختلف تاریخی و نیز در مناطق مختلف اقلیمی-جغرافیایی قابل مشاهده و بررسی است.

در قرون اولیه، به دلایل مختلفی، از جمله نابسامانی‌های اجتماعی و سیاسی، هنر مورد توجه حاکمان قرار نگرفت؛ اما به‌صورت مردمی و خانگی و بدون حمایت حاکمان توانست راه خود را ادامه دهد. از زمان آل بویه، که مجدداً ایرانیان حکومت را به‌دست گرفتند، هنر ایرانی بار دیگر رونق گرفت؛ تحولی عظیم در حوزه‌های مختلف علمی، هنری رخ داد و زمینه برای آینده مهیا شد. در دوره حکومت ترکان سلجوقی، شاهد زیباترین تزئینات آجرکاری و نقش‌های هندسی در معماری ایران هستیم. در تصویر شماره ۱ که مربوط به تزئینات معماری مسجد جامع اصفهان مربوط به قرون اولیه هجری است، بخش از آیه ۱۸ و ۱۹ سوره آل عمران به‌کار برده شده است.

تصویر ۱. کتیبه سردر مسجد جامع اصفهان

از این دوره به بعد آرایه‌ها نقش اساسی در معماری دوران اسلامی ایفا می‌کنند. عنصر رنگ نیز از اواخر همین دوره به جمع تزئینات معماری می‌پیوندد و نویدبخش کاشیکاری‌های زیبای قرون بعدی می‌شود (جاودان، ۱۳۹۹: ۱). در تصویر شماره ۲ که کتیبه محراب مسجد جامع اصفهان است دعای نا دعلی نگاشته شده است.

تصویر ۲. کتیبه محراب مسجد جامع اصفهان.

نقش و نگارهای مأخوذ از آیات قرآن بر روی دیوارهای مساجد این نکته را تأکید می‌کند که تاروپود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرائت قرآن و اوراد و اذکاری است که از کتاب آسمانی اخذ شده است. لذا از آیات قرآنی جهت آراستن دیوارهای داخل و بیرون مسجد، بر روی سستونه، شبستان اصلی به‌عنوان نگاره و آرایه استفاده شده است. این امر نشان می‌دهد که شیوه استفاده گسترده از آیات قرآنی در مسجد از آغاز دوره اسلامی

رواج داشته است (ساکي، ۱۴۰۱: ۴۷۷). تصویر شماره ۳ نمونه‌ای از کاربرد گسترده آیات قرآنی در تزئینات ورودی مسجد جامع اصفهان را نشان می‌دهد.

تصویر ۳. کتیبه‌های قرآنی ورودی مسجد جامع اصفهان.

در این کتیبه آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى نَبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» حک شده است.

نتیجه‌گیری

درباره زهد و تقوای نبی مکرم اسلام همین بس که خداوند خطاب به آن حضرت می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأُزَاجِكُمْ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ امْتَعِنُوا وَاسْرَحُوا حِمْلًا وَإِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالذَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا﴾. (قرآن، احزاب، ۲۸ - ۲۹). ای پیامبر! به همسرانت بگو: «اگر شما زندگی دنیا و زرق و برق آن را می‌خواهید بیایید با هدیه‌ای شما را بهره‌مند سازم و شما را به طرز نیکویی رها سازم! و اگر شما خدا و پیامبرش و سرای آخرت را می‌خواهید، خداوند برای نیکوکاران شما پاداش عظیمی آماده ساخته است.» مراد از «تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا» سعه و آسایش در زندگی و برخورداری از امکانات مالی بیشتر است و مقصود از «... تُرِيدُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» صبر بر سختی زندگی و کمبودهای آن است؛ بنابراین می‌توان از آیه، زندگی ساده و زاهدانه پیامبر (ص) را فهمید. همچنین به گواهی تاریخ و روایات، پیامبر اسلام (ص) سرآمد بخشنندگان روزگار خویش بود. حسان در این ابیات از همان احادیث و روایات الهام گرفته است. ابوسعید خدری می‌گوید: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ عَيْنًا، لَا يُسْتَلُّ شَيْئًا إِلَّا أَعْطَاهُ». رسول خدا (ص) بسیار باحیا بود؛ هیچ‌گاه از او چیزی نخواستند، مگر آنکه پاسخ مثبت داد. و اگر زمانی چیزی نزد ایشان نبود، قول می‌داد که به زودی آن حاجت را برآورده سازد. علی (ع) می‌فرماید: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَجْوَدَ النَّاسِ كَفًّا وَ أَكْرَمَهُمْ عَشْرَةَ مَنْ خَالَطَهُ فَعَرَفَهُ أَحَبَّ». (طبرسی، ۱۳۷۰: ۱۷/۱). «رسول خدا (ص) بخشنده‌ترین مردم، و در رفت و آمد و همراهی کریم‌ترین مردم بود؛ به‌گونه‌ای که هر کس با او رفت و آمد می‌کرد و او را می‌شناخت، محبتش در قلبش می‌افتاد.»

مُسْتَعَصِمِينَ بِحَبْلِ غَيْرِ مُنْجِدٍ مُسْتَحَكِّمْ مِنْ حَبَالِ اللَّهِ مَمْدُودٍ

(حسان، ۱۴۲۷: ۵۵)

مفهوم بیت: به ریسمانی محکم و استوار چنگ زده‌اند؛ ریسمانی بلند و کشیده از ریسمان‌های خداوند. حسان در این بیت، از آیه شریفه‌ای تأثر پذیرفته که می‌فرماید: ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا...﴾ (قرآن: آل عمران، ۱۰۳) و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید!

لِيَهْنِ أَبَاكَرٍ سَعَادَةٌ جَدِّهِ بِصُحْبَةِ مَنْ يُسْعِدِ اللَّهُ يُسْعِدِ

(همان: ۵۹)

حسان از این حدیث نبوی الهام گرفته که: پیامبر (ص) می‌فرماید «مَنْ جَالَسَنِي فِي الدُّنْيَا أَجْلَسْتُهُ مَعِيَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ص ۳۰۰، ح ۲۱۴۰۶).

رَبَاهُ وَلِيداً فَاسْتَتَمَّ تَمَامَهُ عَلَى أَكْرَمِ الْخَيْرَاتِ رَبِّ مُمَجَّدٍ

(همان، ۶۴)

مصدق سخن حسان حدیث نبوی است که می‌فرماید: «أَدَبِنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱/۲: ۳۷۲).

أَوْ مِنْ بَنِي زُهْرَةَ الْأَخْيَارِ قَدْ عَلِمُوا أَوْ مِنْ بَنِي جُمَحِ الْبَيْضِ الْمَنَاجِدِ

(حسان، ۱۴۲۷: ۸۳)

از رسول اکرم (ص) روایت شده است که فرمود: «خُلِقْتُ مِنْ خَيْرِ حَيِّينَ مِنْ هَاشِمٍ وَ زُهْرَةَ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹/۱: ۱۳۴).

در تزئینات معماری مساجد در قرون اولیه اسلامی نیز شاهد آغاز کاربست آیات قرآنی و مضامین دینی هستیم و این روند در قرون بعد افزایش چشمگیری یافت.

فهرست منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

قرآن کریم، شرح.

ابن ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین. (۱۴۰۳ق). عوالی الثالی، شرح شهاب‌الدین مرعشی، تحقیق مجتبی عراقی، قم: مؤسسه شهیدالشهداء.

ابن الحجاج النیسابوری، مسلم. (۱۳۷۴ق). صحیح مسلم. قاهره: داراحیاء الکتب العربیه.

ابن سلامه قضاعی، محمد. (۱۳۶۱). شرح فارسی شهاب‌الأخبار. تصحیح و تعلیق سید جلال‌الدین محدث، تهران: علمی و فرهنگی.

ابن شهر آشوب، ابوجعفر محمد بن علی. (۱۳۷۹ق). المناقب مناقب آل ابی‌طالب. قم: بی‌نا.

ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمد. (۱۴۱۲ق). لسان‌العرب. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

الأنصاری، حسان ابن ثابت. (۱۳۴۷ق). شرح دیوان حسان بن ثابت الانصاری، عبدالرحمن البرقوقی، مصر: مطبعة الرحمانیه.

الأنصاری، حسان ابن ثابت. (۱۴۲۷ق). دیوان. تحقیق عبدالله سنده، بیروت: دارالمعرفه.

الدينوري، ابن قتيبه. (۱۹۶۶م). الشعر و الشعراء، احمد محمد شاکر، قاهره: بی‌نا.

جمّحی، ابن سلام. (۱۹۵۲م). طبقات فحول الشعراء، محمود محمد شاکر. قاهره: بی‌نا.

سبحانی، توفیق. (۱۳۶۸). تأثر حافظ از سعدی و عراقی، تهران: پیک ترجمه و نشر.

ضیف، شوقی. (۱۹۶۳م). تاریخ الأدب العربی، قاهره: دارالمعارف.

طبرسی، حسن بن فضل. (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق. قم: انتشارات الشریف الرضی.

عبدالباقی، محمدفؤاد. (۱۴۲۰ق). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

علم‌الهدی، سید مرتضی. (۱۳۹۷). أمالی. ترجمه حسین صابری، چ ۲، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

الفاخوری، حنا. (۱۳۸۸). تاریخ ادبیات زبان عربی. ترجمه عبدالمحمد آیتی، چ ۸، تهران: نشر طوس.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۷). الکافی. به اهتمام محمدحسین درایتی، قم: دارالحديث.

مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۳). بحار الانوار. ترجمه سید ابوالحسن موسوی همدانی، تهران: انتشارات مسجد ولیعصر.

محدث نوری، میرزا حسین بن محمدتقی. (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: آل‌البيت لإحياء التراث.

مجلات و نشریات

حسین بکار، یوسف. (۱۳۵۱). «أثر القرآن في شعر حسان بن ثابت». مجله مطالعات اسلامی، ش ۴، ۲۶۷-۲۶۲.
رسولی، حجت و همکاران. (۱۳۹۱). «تناسق قرآنی در شعر حسان بن ثابت انصاری». پژوهش‌نامه نقد ادب عربی، ش ۵، ۲۷-۴۴.

سعید مجید. (۱۳۹۳). «تجلی قرآن در شعر حسان». همایش ملی بینامتنیت.

صبوری، محمود و همکاران. (۱۳۹۸). «تأثیر قرآن بر اشعار حسان بن ثابت». نشریه مطالعات قرآنی، ش ۴۰، ۴۶۵-۴۴۹.